

С.В. МОЛОЧКО**Експерсії як форма вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму (друга половина XIX – початок XX ст.)**

У другій половині XIX – на початку XX ст. експерсії сприяли знайомству широких верств населення з пам'ятками історії та культури Криму. Вони активно організовувалися та проводилися навчальними закладами Таврійської губернії для вивчення експерсантами багатой історико-культурної спадщини краю. Становлення й розвиток пам'яткоохоронної справи було пов'язане з Кримсько-Кавказьким гірським клубом і Кримським товариством дослідників і шанувальників природи. Формами їх діяльності були експерсії та науково-дослідні експедиції до пам'яток історії та культури Криму. Навчальні заклади та наукові товариства внесли значний внесок до справи вивчення, популяризації й охорони експерсійних об'єктів. Проводилися реставраційні роботи щодо збереження унікальної історико-культурної спадщини Кримського півострова.

Ключові слова: пам'яткознавство, історико-культурна спадщина, Крим, охорона пам'яток, експерсії.

У другій половині XIX ст. почала розвиватися туристично-експерсійна діяльність у Криму. Цьому сприяли: 1) лікувальні властивості півострова; 2) значна кількість пам'яток історії та культури Криму, які викликали загальний інтерес; 3) розроблені туристичні маршрути, які поєднували пішохідний, сухопутний і морський види транспорту. Розвиток експерсійної діяльності був безпосередньо пов'язаний із економічними, транспортними та соціально-політичними тенденціями розвитку Криму. Експерсії півостровом зародилися на основі поїздок пізнавального, освітнього та наукового характеру. Вони проводилися не лише для задоволення цікавості, але й для збору краєзнавчої інформації – тобто фактично започаткували первинне вивчення й охорону пам'яток історії та культури Криму.

Перші відомості про такі експерсії з'явилися в другій половині XIX ст. Спочатку це були, здебільшого, шкільні експерсії, які проводилися переважно історичними місцями, а також для вивчення навколишньої природи. Подальше поширення експерсій як форми краєзнавчого руху супроводжувалося фіксацією пам'яток природи, історії та культури; ансамблів пам'яток. Активізація експерсійної діяльності в XIX ст. пов'язана також із появою низки наукових товариств, які практикували експерсійні походи.

У 1876 р. відбулася перша організована експерсія до Криму, проведена професором геології Новоросійського університету Миколою Олексійовичем Головінським для 25 студентів [9, с. 297]. Тоді експерсанти ознайомилися з Ялтою, Нікітським ботанічним садом, морським узбережжям і гірською частиною Криму, зібрали невеликі геологічні колекції.

Перші краєзнавчі експерсії для учнів у Криму організувала Сімферопольська чоловіча казенна гімназія, яка впродовж усього дорадянського періоду була найбільшим середнім навчальним закладом Таврійської губернії. Експерсіям

передували природознавчі прогулянки з учнями. З другої половини 80-х років XIX ст. екскурсійна діяльність гімназії набула організованих форм [19, с. 117]. На початку серпня 1886 р. відбулася триденна навчальна екскурсія, у ході якої екскурсанти відвідали карстову печеру Кизил-Коба й плато Чатир-Дагу, а також ознайомилися з побутом кримськотатарського населення с. Біюк-Янкой. Цей захід мав підготовчий характер у процесі проведення масових екскурсій, про що свідчить невелика кількість учасників. У звіті про її проведення висловлювалося побажання, щоб «частіше робилися такі екскурсії <...> Скільки невідомих печер, скільки курганів і могил, скільки переказів, гідних для історії, збагатило б наші відомості про Крим» [15, с. 40].

У серпні 1886 р. були здійснені масові екскурсії гімназистів у супроводі викладачів до Севастополя, Херсонесу, Балаклави, Інкерману. На екскурсії у квітні 1888 р. був оглянутий Бахчисарай, Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Мангуп-Кале. У Бахчисараї екскурсанти відвідали ханський палац – пам'ятку, яка уже спеціально охоронялася [9, с. 27], ознайомилися з обширним палацовим комплексом, знаменитим бахчисарайським фонтаном і ханським некрополем. У печерному місті Чуфут-Кале – одній із головних історико-культурних пам'яток, розташованих в околицях Бахчисарая, – екскурсанти відвідали кенаси (караїмські молитовні будинки) і мусульманський мавзолей Ненекеджан-ханом дочки хана Тохтамиша. Під час екскурсії учні отримали пізнавальну інформацію про культурну спадщину кримських татар і караїмів. У квітні 1889 р. об'єктом уваги екскурсантів стали пам'ятки Сімферополя, серед яких виділялися руїни городища Неаполя Скіфського, де тоді ще не велися серйозні розкопки. Роль екскурсодів переважно виконували викладачі гімназії, серед них були відомі краєзнавці Криму Ф.Ф. Лашков, А.І. Маркевич і Х.П. Ящуржинський. Організовував і керував екскурсіями директор гімназії Григорій Іванович Тимошевський, член-кореспондент Московського Археологічного товариства [19, с. 117].

Одним із найважливіших результатів екскурсійних поїздок стала публікація звітів про їх проведення в газеті «Таврические губернские ведомости» і «Крым». Восени 1886 р. був опублікований звіт інспектора Сімферопольської чоловічої казенної гімназії О.М. Попова про екскурсію до Севастополя, у якому висловлене побажання видати повніший звіт, куди увійшла б уся інформація, що повідомлялася учням. У 1888 р. завдяки фінансовій підтримці сімферопольського купця Б. Топалова був опублікований детальний звіт про екскурсію гімназистів до Севастополя [18]. Незабаром видані були детальні звіти ще про дві екскурсії учнів Сімферопольської гімназії [4;26]. З'явилася серія книг із детальним описом екскурсійних маршрутів до Севастополя, Бахчисарая і Сімферополя. Авторами нарисів цих краєзнавчих збірників були А.О. Кашпар, Ф.Ф. Лашков, А.І. Маркевич, Г.І. Тимошевський. Кримознавча цінність цих видань полягає в тому, що в них містяться 76 статей, які є текстами доповідей, зроблених для екскурсантів під час навчальних екскурсій. Особлива увага в них звертається на питання історії, археології, етнографії Криму й охорони археологічних пам'яток.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в педагогічній практиці Сімферопольської чоловічої казенної гімназії значного поширення набули різноманітні за географічною побудовою маршруту і характером спостережуваних об'єктів навчальні екскурсії. Екскурсії з метою ознайомлення з пам'ятками історії та культури проводилися також жіночими гімназіями та прогімназіями Таврійської губернії. Чимала їх кількість екскурсій припадала й на початкові школи та училища.

Наприкінці XIX ст. стали популярними екскурсії-паломництва учнів церковно-приходських шкіл і духовних училищ до православних святинь Криму. Найбільш відвідуваними об'єктами екскурсій були Херсонський монастир Св. Володимира, Балаклавський Георгіївський монастир, Інкерманська й Козьмодаміанівська кіновії, а також Успенський скит Бахчисарая [9, с. 301]. Екскурсанти ознайомилися з храмовими спорудами, визначними пам'ятками монастирів, закладеними на місці середньовічних православних обителів, а також зі збереженими витворами сакрального мистецтва, церковними реліквіями.

Активну діяльність щодо проведення екскурсій з метою вивчення пам'яток Криму проводило Сімферопольське реальне училище імператора Миколи II, відкрите в 1898 р. За ініціативою його директора П.І. Бракенгеймера набули поширення тематичні екскурсії Кримським півостровом. Проводилися художні екскурсії до Південного берегу Криму, в околиці Бахчисарая та Севастополя, під час яких учні робили зарисовки відвідуваних об'єктів [20, с. 246]. У 1907 р. Є.І. Свіщов видав збірку з описом поїздок Кримом вихованців цього навчального закладу [23].

На розвиткові екскурсійної діяльності навчальних закладів Таврійської губернії негативно позначилася I Світова війна. Основними об'єктами навчальних екскурсій під час війни перебагало були пам'ятки історії та культури і музеї, розташовані в рідному місті або на його околицях. Незважаючи на це, окремі більш дальні екскурсії проводилися аж до 1918 р. За період 1914–1916 років є відомості про такі екскурсії учнів початкових училищ, земських, професійних і національних шкіл Сімферопольського повіту.

Розвиток екскурсій територією півострову безпосередньо пов'язаний із діяльністю Кримського (Кримсько-Кавказького) гірського клубу. У 80–х роках XIX ст. серед ялтинської інтелігенції виникла ідея започаткувати екскурсійну справу. За ініціативою місцевих учителів, лікарів, інженерів був створений Гурток любителів природи, гірського спорту та Кримських гір. Члени гуртка почали організовувати екіпажні, верхові та пішохідні екскурсії, у яких брали участь вони самі, їх члени їх родин і знайомі. Ялтинські лікарі Ф.Д. Вебер, В.М. Дмитрієв, голова Таврійської вченої архівної комісії О.Х. Стевен, геологи Ю.О. Листов, Р.О. Прендель, Г.Д. Романовський наприкінці 80–х років XIX ст. виступили з ініціативою створення згаданої інституції [12, с. 150].

Кримський гірський клуб із адміністративним центром у Одесі почав свою діяльність 6 травня 1890 р. Ялтинський гурток шанувальників природи був перетворений на відділення клубу. За час існування клубу були схвалені 4

варіанти статуту (1890, 1894, 1901, 1905 р.). Перший статут складався з 24 параграфів і був опублікований у першому ж випуску «Записок Крымського горного клуба». Основною метою клубу проголошувалося:

- 1) наукове дослідження Таврійських гір і поширення зібраних відомостей;
- 2) заохочення до відвідування та дослідження Таврійських гір й створення сприятливих умов перебування дослідників природи і митців, які вирушали в гори з науковою й артистичною метою;
- 3) підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва і дрібної промисловості в гірській місцевості;
- 4) охорона рідкісних гірських видів рослин і тварин [27].

У 1894 р. був розроблений проект нового статуту, який у зміненому вигляді затверджений 16 вересня 1895 р. [28]. Метою клубу ставилося відтепер не лише вивчення Таврійських гір, але й передгір'я, прилеглого до гір степу й морського узбережжя. В статутах Кримського гірського клубу 1890 і 1895 років містився спеціальний параграф, у якому одним із напрямів діяльності зазначалася «охорона рідкісних гірських видів рослин і тварин, історичних пам'яток й інших пам'яток». Одним із основних завдань клубу названо збереження пам'яток історії та культури на Південному березі Криму.

Члени Кримського гірського клубу організовували екскурсії до Криму та Кавказу. Найбільш поширеними були поїздки за класичним маршрутом Одеса–Крим–Одеса. Подорож до Криму починалася в Одесі, куди екскурсанти прибували залізницею. Після приїзду до Севастополя на пристані екскурсантів нерідко зустрічав представник клубу, який допомагав їм улаштуватися в якомуньбудь навчальному закладі міста [17]. Потім учасники екскурсії починали оглядати пам'ятки Севастополя. За кількістю туристичних об'єктів, що привертала увагу, місто не мало рівних у Криму. Перше це були пам'ятки оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1855 років [14]. Екскурсанти також оглядали Графську пристань, побудовану в 1846 р. та пам'ятник на честь подвигу брига «Меркурій» під час російсько-турецької війни 1829 р., відкритий за десять років потому.

У другій половині XIX ст. уряд, військова і міська влада Севастополя вживали чимало заходів для збереження й охорони історичної спадщини міста. Севастопольська міська дума в 1875 р. прийняла рішення не забудувати зруйновані bastiони та батареї, а розбити на їх місці бульвари, що нагадували б про битви, які тут проходили. Проте, лише на місці 4-го bastiону з'явився Історичний бульвар, а місцезнаходження батареї позначили гранітними пам'ятниками. Після вшанування 40-річного ювілею тієї оборони почалося спорудження нових пам'яток. У 1895 р. на Малаховому кургані був споруджений пам'ятник адміралові В.О. Корнілову й пристосовані для огляду екскурсантів залишки фортеці. До ювілею Синопської битви Севастополі був споруджений і урочисто відкритий пам'ятник адміралові П.С. Нахімову. До 50-річчя оборони Севастополя були зведені більше 20 монументів, завершена реконструкція Малахового кургану й Історичного бульвару, де збудована Панорама Севастопольської оборони. В 1905 р. був відкритий Пам'ятник затопленим кораблям, а в 1909 р. – пам'ятник

військовому інженерові Е.І. Тотлебену. Екскурсанти відвідували на Північному боці Севастопольської бухти Братське кладовище, де в 1870 р. був споруджений православний храм. Місця поховань були прикрашені архітектурними спорудами й утримувалися в належному стані.

Великий інтерес у екскурсантів викликали околиці Севастополя. У с. Чоргун оглядали залишки турецького укріплення. Потім добиралися до Херсонеса, де завідувач розкопок Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич проводив екскурсію руїнами античної та візантійської фортеці з відвідуванням Музею імператорського Археологічного товариства. Екскурсанти ознайомлювалися з планами стародавніх церков і епіграфічними пам'ятками [29]. Обов'язковим був огляд храму Св. Володимира. Далі екскурсія зазвичай прямувала вздовж р. Чорною до Інкермана, відвідувався Інкерманський монастир, відроджений якраз після закінчення Кримської (Східної) війни; довоколишніх печер і руїн середньовічної фортеці. Як правило, цим закінчувався перший день подорожі, і екскурсанти поверталися до Севастополя. Наступного дня учасники поїздки відвідували Балаклаву, де оглядали генуезьку фортецю Чембало, після переїздили до Георгіївського монастиря та мису Фіолент. Перша пам'ятка привертала увагу як одна з найдавніших християнських святинь, друга – як легендарне язичницьке святилище. (За відомостями Страбона, на цьому місці знаходився знаменитий храм Діани-Діви). За два дні екскурсанти встигали оглянути також «Тотлебенський» Військово-історичний музей і Малахів курган, що супроводжувалося ґрунтовою лекцією про Кримську війну.

На третій день маршрут екскурсії пролягав до Бахчисарая, де екскурсанти ознайомлювалися з побутом і звичаями татар, їх традиціями. Вони оглядали Ханський палац, після чого прямували до Успенського монастиря. Далі – до печерного міста Чуфут-Кале, де отримували відомості з історії караїмів; спускалися в Йосафатову долину до середньовічного караїмського кладовища для огляду надгробних пам'ятників. Потім екскурсанти поверталися в Успенський монастир на нічліг. Наступного дня головною метою екскурсії було печерне місто Тепе-Кермен, маршрут до якого пролягав через Чуфут-Кале й Йосафатову долину. Перепочивши, екскурсанти прямували до с. Шурю (неподалік від Тепе-Кермена), де оглядали стародавній храм, після чого рухалися вздовж шосе у бік Бахчисарая, зупиняючись біля фонтану Анастасієвського скиту. Екскурсанти продовжували подорож берегом р. Качі, оглядаючи печери Качі-Кальона [6, с. 166]. На цьому екскурсійний день закінчувався, учасники подорожі поверталися в Успенський монастир, де розташовувалися на другий нічліг.

Програма наступного дня передбачала переїзд із Бахчисарая до підніжжя Чатир-Дагу. Екскурсія прямувала через с. Бешуй до монастиря Св. Козьми і Даміана. Подорож на Чатир-Даг із оглядом його пам'яток була тривалою і часто не вкладалася в один день. Екскурсанти довго добиралися до нижнього плато, де розташовувався призначений для нічлігу будинок Кримсько-Кавказького гірського клубу. Залишивши речі, вони вирушали на огляд довоколишніх карстових печер. Наступного дня після спуску з Чатир-Дагу екскурсанти прямували до Гурзуфу, а також відвідували Нікітський ботанічний сад. Уранці мандрівни-

ки переміщалися в добре відомий своїми виноградниками Магарач, а далі до Масандри, де оглядали знамениті винні підвали, ознайомилися із секретами кримського виноробства. Ночували зазвичай у Ялті або її передмістях, звідки вирушали в бік Алупки. Дорогою оглядали Лівадію, Ореанду, Ай-Тодор, Гаспру, Місхор, Алупкінський палац [6, с. 167]. Зазвичай після ознайомлення з Південним берегом Криму подорож закінчувалася, екскурсанти вирушали назад до Одеси через Ялту і Севастополь.

Однак, не всі екскурсії проходили за таким маршрутом. Так, після огляду Севастополя й Балаклави, подорож через Байдарські ворота і Форос могли пролягати Південним берегом Криму, а Гірський Крим планувався наостанок. Траплялося, що екскурсанти відвідували Сімферополь, після чого через Чагир-Дар і Алушту їхали до Південного берега Криму. Інколи маршрути екскурсій пролягали через Мангуп-Кале й Ескі-Кермен, які розташовані осторонь від основних доріг. При цьому з програми доводилося виключати Великий каньйон Криму [6, с. 168]. Загалом, Південно-східний Крим не був сферою діяльності Клубу і не мав такого напливу туристів, як Гірський Крим і Південний берег Криму.

Центральним і найбільш активним відділенням Кримсько-Кавказького гірського клубу впродовж усієї його діяльності було Ялтинське, засноване 23 квітня 1891 р. Станом на 1 січня 1892 р. воно налічувало 44 члени. На установчих зборах Клубу головою правління Ялтинського відділення був обраний лікар-кліматолог й організатор кліматолікування в Росії Володимир Миколайович Дмитрієв (1837–1904), який обіймав посаду в Клубі до останніх днів свого життя.

Окрім Ялти, відкривалися й інші відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу на півострові. 16 квітня 1891 р. було засноване Севастопольське відділення, яке займалося виключно організацією екскурсій. Але з 1897 р. до 9 квітня 1902 р. його діяльність була призупинена. Згодом це відділення продовжувало проіснувало до 1908 р., після чого було остаточно ліквідоване. 2 серпня 1916 р. було відкрите відділення Клубу в Феодосії, яке складалося з двох секцій: музейно-лекційної та шкільно-екскурсійної [12, с. 151].

Ялтинське відділення Кримського гірського клубу вперше в Російській імперії розгорнуло широку екскурсійну діяльність, організовувало численні туристські поїздки до Криму, екскурсії в Кримські гори та найцікавішими місцями кримського узбережжя, а також займалося вивченням й охороною пам'яток історії та культури. В 1891 р. це відділення влаштувало 9 екскурсій, у яких узяли участь 57 осіб [6, с. 170]. Голова клубу виклопотав значні поступки для екскурсантів, що подорожували на пароплавах Російського товариства пароплавства й торгівлі, а керівник удільними маєтностями на прохання відділення дозволив вільно пропускати екскурсантів через Лівадію і Масандру, що перебували в особистій власності імператорської родини.

Активну діяльність щодо організації екскурсій проводив лікар Фрідріх Данилович Вебер. У 1898 р. він став директором відділу екскурсій Ялтинського відділення Кримського гірського клубу. До його обов'язків входили розробка

нових екскурсійних маршрутів, пошук місць для проживання екскурсантів, клопотання про здешевлення екскурсій для учнів.

У 1904 р. змінився керівник Ялтинського відділення клубу – після смерті В.М. Дмитрієва відділення очолив Асин Теньчевич Тянков.

Екскурсії Ялтинського відділення відрізнялися великою різноманітністю маршрутів. На межі XIX–XX ст. це відділення разом із Товариством сприяння благоустрою курорту Ялта почало активно розробляти пішохідні туристичні стежки для полегшення екскурсій в гори. В 1899 р. була прокладена перша – Штангеевська стежка, яка вела від водоспаду Учан-Су на плоскогір'ї яйли через найбільш мальовничі ділянки східного схилу. Пізніше з'явилася Боткінська стежка, створена на пожертвування шанувальників професора Сергія Петровича Боткіна. Ця зручна для прогулянок туристів стежка вела до водоспаду Яузлар. Дещо пізніше з'явилися ще 2 гірські стежки – Хрестова і Дмитрієвська (остання названа на честь першого голови Ялтинського відділення Клубу) [6, с. 162]. Вздовж стежок були встановлені покажчики напрямів і кількість пройдених одиниць дороги, лави для відпочинку, обладнані оглядові майданчики.

Проте, порівняно з екіпажними пішохідні екскурсії користувалися значно меншою популярністю, тому кількість таких екскурсантів з року в рік коливалася й не перевищувала 150 осіб [2]. Екіпажні екскурсії клубу вперше почали функціонувати з 1894 р. і завоювали велику популярність. У 1895 р. була розроблена й опублікована детальну програму екскурсійних маршрутів [21]. До 1913 р. Ялтинське відділення користувалося 16 кінними екіпажами, орендованими правлінням Клубу в місцевого сільського населення. Завдяки цій роботі відділення з'явилася особлива категорія приїжджих – екскурсанти гірського клубу, які формували літній сезон у Ялті, заповнюючи готелі, пансіони та численні дачі. Велику частину літніх туристів складали гімназисти і студенти, для яких екскурсійне відділення клубу готувало навчальні екскурсії. Екскурсійний сезон тривав зазвичай 6 місяців – з квітня до жовтня, а якщо дозволяла погода – то й довше.

Усі екскурсії, що проводилися Кримським гірським клубом, можна поділити на 3 категорії: 1) наукові, пов'язані з дослідженнями членів клубу; 2) освітні – для учнів; 3) туристичні [12, с. 152]. За 25 років (1891–1914) було загалом здійснені 156 екскурсій, з них 20 наукових, 43 освітніх і 93 туристичні [25]. У 1905–1908 роках був спад екскурсійної роботи, зумовлений революційними подіями. Проте, вже з 1909 р. кількість екскурсій становила щороку більше десяти.

10 серпня 1894 р. Ялтинське відділення відкрило перший у Росії туристський притулок на горі Чатир-Даг. Орендувавши у жителів с. Біюк-Янкой ділянки землі з печерами Бімбаш-Коба та Суук-Коба, відділення збудувало тут притулок. Чи не основною його метою була охорона цих печер, насамперед, від руйнування сталактитів і сталагмітів. Притулок функціонував з кінця квітня до 1 жовтня.

З 1894 р. Ялтинське відділення надає екскурсійні послуги широким масам публіки, яка відвідувала Ялту. В 1895 р. в «Записках Кримського горного клубу» вміщений перший розклад маршрутів [21]. Надалі таких розклад публікувався в багатьох ялтинських газетах і спеціальних буклетах. Розклад екскурсій виві-

шувася в приміщенні Ялтинського відділення, на пароплавах Російського товариства пароплавання й торгівлі, а також у всіх готелях Південного берега Криму. В 1903 р. в Санкт-Петербурзі був виданий путівник пішохідних і верхових екскурсій разом із картами, складений членом Клубу В.О. Меркуловим [10].

Лідерство тримали 4 маршрути – екіпажні й одноденні. Основу їх складала одноденні екскурсії околицями Ялти (Ай-Петрі, Ай-Тодор, Алупка, Гурзуф, Лівадія, Масандра, Нікіта, Ореанда, Сімеїз, Учан-Су, Південнобережне лісництво), де були прокладені короткі пішохідні маршрути. Найбільш популярним залишався маршрут на Ай-Петрі, звідки відкривався мальовничий краєвид на навколишні гори, Ялту й Чорне море. Поїздка на Ай-Петрі включала огляд водопадку Учан-Су, скель Пендікюль і Шишко. Дорогою назад пропонувався огляд фортеці Ісар й дачі А.П. Чехова. Екскурсія до Алупки включала відвідування Ореанди, мису Ай-Тодор і Алупкінського палацу з парком. Подорож до Гурзуфу передбачала відвідини Верхньої Масандри, її гротів, старогрецької церкви й палацу. Потім екскурсанти оглядали Суук-Су, скелю О.С. Пушкіна, гурзуфські фонтани, платан і кипарис О.С. Пушкіна, наприкінці поїздки екскурсантів чекав Нікітський ботанічний сад. Подорож до лісництва включала відвідування Верхньої та Нижньої Масандри, а також Нікітського ботанічного саду [6, с. 174].

Дводенні екскурсії в основному охоплювали пам'ятки історії та культури Південного берега Криму. Екскурсанти відвідували Байдарські ворота, Карасан, Кучук-Ламбат, Партевіт. Стосовно найбільш популярних багатоденних екіпажних екскурсій, то поїздка до Бахчисараю, наприклад, звичайно займала 3 дні [12, с. 153] з оглядом околиць зі скель Шишко і Пендікюль і відвідування безпосередньо Бахчисараю першого дня; на другий день мандрівники прямували до Успенського монастиря та Чуфут-Кале; завершувалася екскурсія відвідуванням Ай-Петрі. Триденна екскурсія до Байдарських воріт включала огляд сталактитових печер Скелі, Фороса та Чортових сходів проїздом. Подорож на Чатир-Даг займала також 3 дні й прямувала через Алушту, де оглядалися сталактитові печери. Дорогою назад – монастиря Св. Козьми і Даміана. Екскурсії на Чатир-Даг лідирували серед багатоденних екскурсій. Кількість учасників поїздок до Бахчисараю та на Байдари була досить невеликою. Взагалі ж багатоденні маршрути були не стабільними й менш популярними.

У 1913 р. в структурі Ялтинського відділення було створене бюро пішохідних екскурсій, яке в березні 1914 р. було перейменоване в секцію пішохідних екскурсій. Тоді ж була розроблена інструкція секції під керівництвом Г.І. Гробовського. Перед секцією ставилися наступні завдання: 1) планомірна організація пішохідних екскурсій Кримом; 2) виправлення старих і розробка нових пішохідних маршрутів; 3) установка на стежках знаків гірського клубу; 4) улаштування зборів для бажаючих здійснювати екскурсії за сприянням клубу; 5) підготовка досвідчених провідників.

Упродовж першого року свого існування секція підготувала провідника, який був найнятий на весь екскурсійний сезон. У 1914 р. були здійснені 30 екскурсій, у яких взяли участь 318 осіб. Найбільш популярними були поїздки до Південнобережного лісництва (6 екскурсій, 74 особи) й на Ай-Петрі

(5 екскурсій, 70 осіб). До успіхів секції слід зарахувати складання 21 маршруту пішохідних екскурсій Південним берегом Криму, різноманітних зметою та дальністю (від 10 до 65 верст). Вони були особисто прокладені й обстежені активістами секції. Знаки, встановлені уздовж пішохідних стежок і доріг, були показані в путівнику «Крым», випущеному в 1914 р. Кримським товариством дослідників і шанувальників природи [8, с. 497]. Бажаючим ознайомитися з околицями Ялти пропонувалося 19 пішохідних маршрутів.

Особливе значення надавалося розвитку краєзнавчого туризму серед учнів. Насамперед, до роботи Кримсько-Кавказького клубу залучалися учні ялтинських гімназій та комерційного училища. Вони спочатку збиралися в клубі щонеділі, чистили монети з колекції Клубу, впорядковували креслення й мінералогічні колекції, брали участь в екскурсіях. Ялтинське відділення клубу розробляло маршрути учнівських екскурсій, забезпечувало спеціально підготовленими екскурсводами, надавало учням кінні екіпажі на пільгових умовах. У червні 1892 р. були проведені перші такі екскурсії для учнів Ялтинської чоловічої гімназії в Магарач і Нікітський ботанічний сад, а також для учениць Ялтинської жіночої гімназії – через селище Аутка до руїн фортеці Ісар. Упродовж 1915 р. відбулося 17 краєзнавчих екскурсій для учнів гімназій Ялти [12, с. 152]. Професор Новоросійського університету, лікар Р.О. Прендель і краєзнавець О.Л. Бертъ-Делагард розробили спеціальну програму «Основания для организации туристических экскурсий, устраиваемых Крымским горным клубом» [17]. Поступово в туристичний рух учнів включилися багато губерній країни.

Освітні екскурсії ставили головною метою – ознайомлення учнів з пам'ятками історії та природи Криму. Продовжувалися вони від 5 до 16 днів, здебільшого, під час канікул. Для кожної екскурсії правління Клубу складало план, який потім затверджувався керівником Одеського навчального округу. Клуб організовував притулки в місцях зупинок і годування екскурсантів. Загалом же, протягом 90-х років XIX ст. учнівські екскурсії Кримом стали невід'ємною частиною валеологічної та виховної роботи гімназій. Услід за ними здійснювали екскурсії Кримом учні земських шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ, а також слухачі учительських, фельдшерських курсів тощо [12, с. 153].

Аналізуючи екскурсійну діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу, потрібно зазначити, що основна частина всіх його екскурсій була влаштована саме Ялтинським відділенням, яке зазначало про це детально у своїх щорічних звітах. Можна виділити 4 основні періоди в розвитку екскурсійної справи цього відділення [6, с. 178–181].

Перший період охоплює 1891–1903 роки. Почавши в 1891 р з 9 екскурсій, у яких узяли участь 57 осіб, клуб у 1903 р. провів уже 322 екскурсії для 9670 осіб. У перші роки існування Ялтинського відділення в екскурсійних поїздках брали участь лише члени клубу, їх родичі та знайомі, з 1893 р.; почали проводитися екскурсії для учнів усіх навчальних закладів Російської імперії. З 1894 р. контингент екскурсантів розширився, оскільки відділення почало організовувати платні програми для всіх бажаючих. У 1897 р. з метою збільшення

кількості екскурсантів відділення почало друкувати маршрути й розклад екскурсій у вигляді оголошень, а також у вигляді брошур для розсилки членам клубу та відділень різних установ, і для продажу. Такі рекламні оголошення доставлялися «всім міністрам, кураторам університетів, директорам вищих і середніх навчальних закладів у столицях і інших містах». Упродовж перших двох років XX ст. екскурсійними послугами відділення скористалися більше 4 тис. осіб.

Другий період охоплює 1905–1907 роки, коли Російська імперія пережила кризу, пов'язану з російсько-японською війною й революцією, що позначилися як на політичному, так і на економічному житті величезної держави. Кримський півострів утратив більшу частину кількості потенційних туристів. Спостерігався відносний занепад екскурсійної діяльності Ялтинського відділення, – і це не дивлячись на те, що 1904 р. встановив рекорд за тривалістю екскурсійного сезону і за кількістю екскурсій, проведених за 14 років його існування.

Два подальших сезони (1905 і 1906 роки) були невдалими за кількістю екскурсантів і бажаючих взяти участь в екскурсіях. У звіті Ялтинського відділення щодо екскурсійного сезону 1906 р. говориться про несприятливі метеорологічні умови через безперервні дощі влітку. Наступний рік також був низьким за кількістю екскурсій – всього 265. Такої малої кількості поїздок не було протягом попередніх 10 років. Звіт 1907 р. пояснює це тим, що проблема контракування необхідних для екскурсій коней змусила відділення запізнитися з відкриттям екскурсійного сезону майже на 2 місяці. Після 1907 р. настала певна стабілізація [6, с. 179].

Упродовж третього періоду (1908–1912) екскурсійна діяльність Ялтинського відділення, як і весь кримський туризм, переживала бурхливе зростання. З метою розширення географії маршрутів, у 1908 р. була організована поїздка до Константинополя групи у складі 20 осіб. Клуб так само щорічно надавав пільги на екскурсії для учнів. Для популяризації пам'яток півострова відділення продовжувало публікацію оголошень і реклами, розсилало їх до всіх навчальних закладів і керівництва великих міст Російської імперії. У місцевих газетах публікувався розклад екскурсій на наступний тиждень. Як наслідок – 1912 р. став рекордним за кількістю екскурсій і екскурсантів, які взяли в них участь.

Після цього блискучого сезону почався четвертий період (1913–1916), позначений занепадом екскурсійної справи в Криму. Причиною того стали I Світова війна і революційний час, що спричинили фактичну відсутність екскурсійних груп. Послугами Ялтинського відділення користувалася публіка, яка приїжджала на лікування, в т.ч. військові. У 1913 р. відбулося різке, майже вдвічі, зниження кількості учасників екскурсій. Наступного року загальна кількість екскурсантів складала лише 7880 осіб (екіпажні екскурсії).

Екскурсійний сезон 1915 р. також виявився невдалим. Настільки малої кількості туристів не було впродовж усіх 20 років існування відділення. Ще в 1915 р. були припинені групові краєзнавчі екскурсії з використанням транспорту. Проте, відділення продовжувало організовувати пішохідні екскурсії для місцевих гімназистів. Довкола музею Ялтинського відділення був сформований гурток із учнів ялтинської гімназії та комерційного училища [12, с. 153]. Для них

було проведено 17 ботанічних, геологічних, етнографічних і загальноосвітніх екскурсій з метою знайомства з найближчими околицями Ялти. Сезон 1916 р. був дещо успішнішим за попередній, але серед тих, хто скористався екскурсійними послугами відділення не було групових екскурсій із навчальних закладів. Продовжували проводитися екіпажні екскурсії. Через мобілізацію призовників зменшилася кількість екскурсоводів і провідників. Тому до ведення екскурсій Ялтинського відділення були залучені найбільш здібні члени гуртка – гімназисти і студенти. Наприкінці 1916 р. були влаштовані кілька лекцій і екскурсій для поранених офіцерів і солдатів, які знаходилися на лікуванні в Ялті.

У 1917 р. екіпажні екскурсії проводилися за несприятливих умов – у Ялті спостерігався недолік коней через високі ціни на корм. Правління Кримсько-Кавказького гірського клубу вирішило відмовитися від екскурсій, але на початку сезону все-таки повернулося до їх проведення, наймаючи у кожному окремому випадку екіпажі (оскільки екскурсії були єдиним засобом існування самого відділення). В 1918 р. екскурсії майже не влаштовувалися, крім деяких пішохідних. У таких умовах члени Ялтинського відділення хотіли здійснити структурну реформу клубу після закінчення I Світової війни. Передбачалося створити у Криму 3 самостійні екскурсійні організації в Алушті, Бахчисарай та Ялті. Остання повинна була мати свої представництва в Гурзуфі, Нікітському ботанічному саду, на Ай-Петрі та в Байдарках, а також у Південнобережному лісництві [6, с. 181].

Активну участь у проведенні екскурсій брало Севастопольське відділення клубу, відкрите в 1902 р. За перший сезон воно здійснило 7 екскурсій для більше, ніж 200 екскурсантів. Улітку 1903 р. в 39 екскурсіях узяли участь більше 700 туристів [24, с. 42–43]. Відділення організувало одноденні та дводенні екскурсії з Севастополя до Георгіївського монастиря, Балаклави, Байдарських воріт, Форосу, Мангуп-Кале, а також чотириденні – на Ай-Петрі або до Ялти.

У серпні 1916 р. були відкриті Феодосійське відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, завданнями якого були: 1) організація краєзнавчих екскурсій для учнів місцевих навчальних закладів; 2) створення умов для залучення туристів до Південно-східного Криму – розробка екскурсійних маршрутів, поліпшення стану доріг, підготовка докладного путівника [5, с. 190]. Проте, багато чого із завдань залишилися нездійсненими. Відділення провело лише 2 крупні екскурсії, загальну кількість учасників яких склали не більше 200 осіб. У серпні 1916 р. екскурсанти відвідали Коктебель і піднялися на Кара-Даг, а у вересні – ознайомилися з пам'ятками Старого Криму та вірменським монастирем Сурб-Хач [16, с. 147].

Кримсько-Кавказький гірський клуб продовжував залишатися найбільшою в Криму й на теренах Російської імперії взагалі екскурсійною організацією. В роки I Світової війни, не дивлячись на численні труднощі, екскурсійна діяльність клубу дещо ослабла, але не припинилася. Екскурсійній секції клубу з сезону 1915 р. довелося скасувати звичайні екскурсії до Криму й на Кавказ зважаючи на викликані війною складнощі. Цьому «сприяло» те, що було перерване регулярне морське повідомлення між портами Чорного моря. Проте, не

бажаючи згорнути налагоджену екскурсійну роботу, Клуб почав організовувати найближчі екскурсії Одесою та її околицями. В 1917 р. члени Клубу займалися обстеженням стоянок доісторичної людини на яйлі Ай-Петрі. Були виявлені 5 таких пам'яток. Останній сезон екскурсій для гімназистів, улаштованих силами Кримського гірського клубу, на території Криму відбувся 1920 року, коли правління Клубу розробило освітні мистецтвознавчі поїздки. Восени цього року, після остаточного встановлення на півострові радянської влади, Ялтинське відділення клубу припинило свою діяльність [12, с. 155].

Кримсько-Кавказький гірський клуб на межі XIX–XX ст. здійснював активну рекламно-видавничу діяльність яскраво вираженого популяризаторського характеру. Спочатку члени Клубу збирали дані з геології, географії, флори, фауни, етнографії, археології й історії Криму. Перед Клубом відразу ж постало питання про видання цих матеріалів з метою популяризації історико-культурної спадщини краю. В 1891 р. вийшов із друку перший випуск «Записок Крымского горного клуба», після чого регулярно їх видання тривало протягом 25 років – практично до кінця існування Клубу. Частина змісту вказаного видання складала доповіді, зроблені на його засіданнях, які стосувалися історії й етнографії Криму. Протягом 1890–1914 років були опубліковані 113 доповідей членів клубу, рецензії на красназавчі видання про Крим, які видавалися на півострові й поза його межами, роботи, присвячені недослідженим питанням кримської історії.

Для туристів, які обирали екскурсії Клубу, були підготовлені спеціальні путівники. Проте, публікація Кримсько-Кавказьким гірським клубом путівників не набула систематичного характеру. Метою видання «Сборника Ялтинского отделения Крымского горного клуба» було надати туристам можливість здійснювати екскурсії без провідників за 50 маршрутами Ялтинським і Алуштинським районами [22]. У додатку до цього видання турист міг знайти 3 детальні екскурсійні карти Південного берега Криму. За виданим членом правління Кримського гірського клубу М.П. Мельниковим путівником (за визнанням самого автора), можна було «лише поверхнево ознайомитися з Кримом» [11]. Цей путівник пропонував детальний опис 18 маршрутів у екіпажах, 50 пішохідних екскурсій і екскурсій верхи Південним берегом Криму, а також 13 кругових комбінованих поїздок [10]. У вказаних довідкових виданнях також наводилася інформація про археологічні й історичні пам'ятки Криму.

Значний внесок до справи вивчення історико-культурної спадщини краю внесло Кримське товариство дослідників і шанувальників природи, створене 20 лютого 1910 р. В 1913 р. при цьому товаристві була заснована екскурсійна комісія, яка організовувала екскурсії-прогулянки, загальноосвітні й спеціалізовані (ботанічні, геологічні, етнографічні) екскурсії з метою знайомства з пам'ятками Криму. 29 жовтня 1911 р. на спільних зборах за ініціативою членів Товариства С.О. Мокржецького, М.М. Клепініна, О.О. Янати була організована Комісія з охорони пам'яток природи і старовини. Вона улаштовувала науково-дослідні експедиції пам'ятками історії та культури Криму [13, с. 210]. На зборах Товариства М.М. Клепінін у доповіді «О сохранении памятников старины в Крыму» висловлював занепокоєння щодо руйнування історичних пам'яток

півострова й пропонував як якості методів їх збереження та вивчення записування, зарисовування й фотографування [7].

У 1912 р. Кримське товариство дослідників і шанувальників природи велику увагу приділяло дослідженню печерних міст Криму. 25–26 травня 1912 р. група з 6 осіб здійснила дводенну експедицію в Тепе-Кермен, 12–13 червня відбулася наступна експедиція до цієї ж пам'ятки [13, с. 211]. Під час цих відвідин була підрахована кількість печер і зроблені фотографічні знімки. Як наслідок, М.А. Боровко опублікував нарис «Тепе-Кермен», у якому були викладені результати обох експедицій [1]. У 1912 р. відбулася експедиція до штучних печер Бакли – одного з найдавніших поселень Криму, яке на той час швидко руйнувалося часом. Дослідники зробили креслення і фотознімки цієї пам'ятки. Екскурсія була детально описана у статті І.М. Волошина та М.М. Клепініна «Пещерное поселение Бакла в Крыму» [3]. Наступного року були здійснені 2 наукові експедиції до Качі-Кален, – їх учасники зробили обміри печер, замалювали і сфотографували їх розташування, знайшли залишки церкви в одному з гротів. Обширний науковий матеріал був зібраний також під час ще двох експедицій 1914 р. За результатами експедицій на спільних зборах членів Товариства В.В. Соколовим була виголошена доповідь «Качи-Кален и его пещеры» [13, с. 211].

Навесні–влітку 1914 р. екскурсанти, зорганізовані Кримським товариством дослідників і шанувальників природи, відвідали печери Кизил-Коба та Мангун-Кале. На початку I Світової війни екскурсії, які організовувалися Товариством, практично припинилися, насамперед, через заборону відвідувати деякі пам'ятки (наприклад, Севастопольський укріплений район). У 1915 р. здійснені 3 крупні екскурсії околицями Сімферополя, до Бакли та Качі-Калена. Під час екскурсій члени Комісії з охорони пам'яток природи і старовини вели пошук крем'яних знарядь у печерних містах, фотографували і змальовували візантійські фрески та зникаючі пам'ятники старовини. З 1910 до 1915 р. Кримське товариство дослідників і шанувальників природи організувало 33 краєзнавчі екскурсії, загальною кількістю учасників 852 особи.

У 1917 р. був створений Комітет об'єднаних наукових товариств і установ Криму. До 1918 р. до нього увійшло 30 організацій, в т.ч. й Кримське товариство дослідників і шанувальників природи. Комітет із осені 1917 до осені 1920 р. провів 7 з'їздів, останній із яких відбувся за тиждень до встановлення радянської влади в Сімферополі [13, с. 214].

Результатом копіткої роботи товариства з обліку й вивчення кримських пам'яток став виданий у 1914 р. путівник Кримом, у якому детально висвітлені методи організації дозвілля туристів, надана інформація про пам'яток історії та культури Криму. Видання складалося з двох частин: нарисів про Крим і довідкової. В історико-археологічному нарисі О.С. Башкірова були вміщені детальна інформація, ілюстрації, малюнки курганів, плани печерних міст [8, с. 156–283].

Насамкінець зауважимо: Кримський півострів із глибокої старовини був зосередженням унікальної історико-культурної спадщини. До середини XIX ст. вона була відома, здебільшого, за античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями та печерними містами, культовими спо-

рудженнями різних світових релігій і конфесій (іслам, іудаїзм, православ'я, католицизм, вірмено-григоріанська церква) та палацовими ансамблями XVI–XIX ст. Найбільш відвідуваними об'єктами екскурсій були пам'ятки Алупки, Алушти, Бахчисараю, Гаспри, Гурзуфа, Корсіза, Лівадії, Масандри, Ореанди, Севастополя, Сімеїза, Судака, Фороса, Ялти.

Екскурсійна діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу була безперечно заслугою в справі розвитку вітчизняного туризму. Велика увага приділялася влаштуванню екскурсій для учнів, метою яких було їх знайомство з пам'ятками історії та культури Криму. Клуб став взірцем для інших організацій у справі популяризації й охорони історико-культурної спадщини. Його фундатори вважали, що результати наукових історико-краєзнавчих досліджень мають бути основою пізнавальної частини екскурсій. Відтак, у роботі Клубу чітко простежуються 2 взаємопов'язані напрями, націлені на розвиток пам'яткознавства: організація екскурсій Кримом і наукова діяльність.

Головною формою популяризації й охорони історичних пам'яток Криму були учнівські екскурсії, а також наукові експедиції з дослідження пам'яток. Серед форм вивчення пам'яток зазначимо: 1) бесіди з місцевим населенням; 2) повідомлення екскурсоводів; 3) наукові лекції та доповіді для екскурсантів і місцевого населення, пов'язані з охороною історико-культурної спадщини краю; 4) видання звітів за результатами екскурсій; 5) підготовка і виголошення наукових доповідей на засіданнях Кримського гірського клубу та Кримського товариства дослідників і шанувальників природи про стан найбільш цінних пам'яток півострова; 6) роботу щодо збереження туристичних об'єктів. Члени Кримсько-Кавказького гірського клубу виготовляли і встановлювали огорожі для археологічних пам'яток Південного берега Криму, чистили їх від завалів і зсувів, встановлювали охоронні стовпи та роз'яснювальні написи у вигляді табличок. Указаний комплекс просвітницьких і пам'яткоохоронних заходів сприяв збереженню для майбутніх поколінь значної кількості пам'яток історії та культури на кримському південнобережжі та в Гірському Криму.

1. *Боровко Н.А.* Тепе-Кермен. Пещерный город в Крыму / Н.А. Боровко // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1912. – Т. 3. – С. 107–183.

2. *Вебер Ф.Д.* О пешеходных экскурсиях, устроенных Ялтинским отделением Крымского горного клуба во время сезона 1897 года / Ф.Д. Вебер // Записки Крымского горного клуба. – 1898. – № 7/8. – С. 3–9.

3. *Волошинов И.М., Клепинин Н.Н.* Пещерное поселение Бакла в Крыму / И.М. Волошинов, Н.Н. Клепинин // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1912. – Т. 2. – С. 149–160.

4. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Бахчисарай и его окрестности / Сост. А.Н. Попов. – Симферополь, 1888. – II, 131 с.

5. *Гейман В.* Открытие отделения Крымско-Кавказского горного клуба в Феодосии и его задачи / В. Гейман // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1916. – Т. 5. – С. 189–190.

6. *Голоцван К.В.* Крымско-Кавказский горный клуб / К.В. Голоцван // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 157–187.

7. Клепинин Н.Н. Об охране памятников в Крыму / Н.Н. Клепинин // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1911. – Т. 2. – С. 170–172.
8. Крым: Путеводитель / под ред. К.Ю. Бумберга, Л.С. Вагина, Н.Н. Клепинина, В.В. Соколова / Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1914. – VII, 686 с.
9. Мальгин А.В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи; конец XVIII – начало XX века / А.В. Мальгин. – Симферополь: Сонат, 2006. – 352 с.
10. Меркулов В.А. Путеводитель по горам Крыма. Подробное описание пешеходных и верховых экскурсий Крымского горного клуба / В.А. Меркулов. – СПб., 1903. – 72 с.
11. Н. П. М. [Мельников Н. П.] Краткий путеводитель-картинка по Крыму: Сост. Н.М.П. для туристов / Н.П. Мельников. – Одесса, 1899. – 37 с. – Изд. под псевд.: Н. П. М.
12. Непомнящий А.А. Крымський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX – поч. XX ст.) / А.А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип. 1: Мат-ли III Всеукраїнської конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: у 2 ч., ч. 2. – С. 150–156.
13. Непомнящий А.А., Синичкин А.В. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и развитие исторического краеведения Крыма / А.А. Непомнящий, А.В. Синичкин // Культура народов Причерноморья. – 1998. – №3. – С. 210–216.
14. Никонов Б.П. Памятники Севастопольской обороны / Б.П. Никонов // Исторический вестник. – 1905. – № 12. – С. 932–952.
15. Нилус А. Экскурсия, совершенная Симферопольской гимназией в пещеру Кизил-Коба, на вершину Чагырдага и к источнику Салгира / А. Нилус. – Симферополь, 1886. – 40 с.
16. О деятельности Феодосийского отделения Крымско-Кавказского горного клуба // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1917. – Т. 6. – С. 146–147.
17. Основания для организации ученических экскурсий в Крым, устраиваемых Крымским горным клубом // Записки Крымского горного клуба. – 1892. – С. 11–14.
18. Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Севастополь и его окрестности / Сост. А.Н. Попов. – Симферополь, 1888. – 204 с.
19. Попов А.Д. Симферопольская мужская казенная гимназия и ее учебные экскурсии / А.Д. Попов // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12/13. – С. 116–120.
20. Попов А.Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX – XX вв. / А.Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–255.
21. Расписание экскурсий, устраиваемых Ялтинским отделением Крымского горного клуба в мае и июне месяцах 1895 года // Записки Крымского горного клуба. – 1895. – № 5. – С. 6–10.
22. Сборник Ялтинского отделения Крымского горного клуба. – Ялта–СПб, 1903. – 75 с.
23. Свищов Е. Полуденная Таврида: Путевые заметки / Е. Свищов. – Симферополь, 1907. – V, 147, III с.
24. Севастополь в кармане. Необходимая книжка каждому туристу. Практический путеводитель. – Одесса, 1904. – 66 с.
25. Смирнов В.И. Отчет о деятельности Крымско-Кавказского горного клуба за 25 лет своего существования (1890–1914 гг.) / В.И. Смирнов // Юбилейный сборник Крымско-Кавказского горного клуба 1890–1914 / под ред. М.А. Познанского. – Одесса, 1915. – С. 15–19.
26. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь и его окрестности / Сост. Ф.Ф. Лашков. – Симферополь, 1890. – 255 с.
27. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1891. – № 1. – С. 3–10.

28. Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1895. – № 10. – С. 5–12.
29. Ю.В. [Экскурсия в Херсонес] / Ю.В. // Севастопольский листок. – 1886. – 20, 23 июля.

***Молочко Е.В.* Экскурсии как форма изучения и охраны памятников истории и культуры Крыма (вторая половина XIX – начало XX века)**

Во второй половине XIX – начале XX в. экскурсии способствовали знакомству широких слоев населения с памятниками истории и культуры Крыма. Они активно организовывались и проводились учебными заведениями Таврической губернии для изучения экскурсантами богатого историко-культурного наследия края. Становление и развитие памятникоохранного дела было связано с Крымско-Кавказским горным клубом и Крымским обществом естествоиспытателей и любителей природы. Формами их деятельности были экскурсии и научно-исследовательские экспедиции к памятникам истории и культуры Крыма. Учебные заведения и научные общества внесли значительный вклад в изучение, популяризацию и охрану экскурсионных объектов. Проводились реставрационные работы для сохранения уникального историко-культурного наследия полуострова.

Ключевые слова: памятниковедение, историко-культурное наследие, Крым, охрана памятников, экскурсии.

***Molochko Ye.V.* Excursions as form of study and of protection of monuments history and culture of Crimea (second half XIX – early XX centuries)**

In the second half XIX – early XX centuries of excursion instrumental in the acquaintance of wide layers of population with the monuments history and culture of Crimea. They actively got organized and conducted educational establishments of the Taurida province for the study of rich historical and cultural heritage edge. Becoming and development of monument conservation work was related to Crimean-Caucasian a mountain club and Crimean society of naturalists and nature-lovers. The forms of their activity were excursions and research expeditions to the monuments history and culture of Crimea. Educational establishments and scientific societies brought in a considerable contribution to the study, popularization and protection of excursion objects. Restoration works were conducted for the maintenances of unique historical and cultural heritage of peninsula.

Key words: monument studying, Crimea, historical and cultural heritage, protection monuments, excursions.